

ШВЕДСКИ КАПИТАЛ У РУДАРСТВУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ:
АД „КОСМАИ” ИЗ ХЕЛСИНБОРЈА

Мр Душан Топаловић
Педагошки завод Стокхолм, Шведска

Апстракт: Производња и прерада олова и сребра на подручју планине Космај датира из периода римске управе на овом подручју. Сматра се да су космајски рудници били активни и у периоду средњовјековне српске државе, те да је рад у њима прекинут у вријеме отоманске окупације. У другој половини 19. вијека српска држава је у више наврата покушала да, било у властитој режији или пак издавањем концесија, обнови производњу у замрлим космајским рудницима. Сви ови покушаји су, међутим, били кратког даха, да би ангажовањем шведског капитала 1907. дошло до новог покретања рада на експлоатацији космајског олова и сребра. Превасходни циљ овог рада је да пружи нова сазнања о доласку и обиму пословања шведског капитала у космајским рудницима олова и сребра у периоду од 1907. до окупације Србије 1915. године. Рад је утемељен на коришћењу разноврсне грађе шведске провенејенције и релевантне литературе домаћег и страног порјекла.

Кључне ријечи: Космај, рударство, олово, сребро, концесија, шведски капитал, Акционарско друштво „Космаи”.

У исцрпној студији о заступљености страног капитала у рударству Кнежевине и Краљевине Србије историчарка Даница Милић се сусрела с проблемом реконструкције поријекла капитала којим је 1907. финансирано покретање производње у замрлим космајским рудницима олова и сребра. Ослањајући се углавном на секундарне изворе, колегиница Милић је извела аналогни закључак да се радило о норвешком друштву из Сулитјелма иза кога је вјеровала да је стајао белгијски капитал. Пресудан утицај у том погледу на њу је извршио податак да је поменуто норвешко друштво посредством белгијског капитала раније пословало у Мајданпеку. Због тога, спорадичне податке који су указивали да се у ствари радило о шведском друштву и шведском капиталу, неоправдано је одбацила као нетачне.¹ Циљ нам је да на основу подата-

¹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски институту Београду, *Југословенске земље у XX веку* 4, Београд 1970, 384–386.

ка које нуди шведска изворна грађа, пружимо нова сазнања о доласку и обиму пословања шведског капитала у космајским рудницима олова и сребра у периоду од 1907. до окупације Србије 1915. године.

Експлоатација рудних богатстава на подручју планине Космај датира још из периода римске управе на нашим просторима. Приликом бројних истраживања овог богатог археолошког подручја утврђено је да је у атарима данашњих космајских насеља Бабе, Губеревца и Стојника у позноатичком периоду организована значајна производња и прерада олова и сребра. У близини ових налазишта Римљани су подигли рударске насеобине, а у Стојнику се налазио и мањи каструм.²

Вјерује се да су поменути рудници били активни и у средњовјековној српској држави те да је производња у њима прекинута након успостављања османске управе на овом подручју. У бечком Ратном архиву постоји грађа која укјазује да је у кратком периоду аустријске управе у XVIII вијеку (1718–1739) био обновљен рад на експлоатацији космајског олова, да би након рестаурације турске власти и у том погледу опет било заведено старо стање ствари.³

Биће потребно да протекне још читав један вијек па да се створе нужни предуслови за обнову рударске производње на тлу Србије.⁴ Прекретницу у том погледу представља пионирска мисија на испитивању рудних богатстава земље коју је по наруџби кнеза Милоша од 24. августа до 28. новембра 1835. обавио шеф саксонских рудника, барон Хердер.⁵ Једна од најзначајнијих тековина ове мисије огледала се у томе што је Србија тада учртана у привредну мапу Европе као рударско подручје које обећава. Од тада су учестале посјете страних рударских стручњака који, за рачун страних налогодаваца или пак српских вла-

² Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века* I, Српска књижевна задруга, Београд 1985, 343–344. Од новије литературе види J. F. Merkel, *Imperial Roman Production of Lead and Silver in the Northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj Area)*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 39–78.

³ Д. Милић, нав. дј., 161.

⁴ Д. Милић, нав. дј., 33; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* II, Просвета, Београд 1989, 73.

⁵ Д. Милић, нав. дј., 33–35; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 100–101; М. Самарџић, *Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице*, Истраживања 18, Нови Сад 2007, 139.

сти, обилазе земљу проучавајући њена рудна богатства и могућности њихове експлоатације. С друге стране, држава се у почетку опирала уласку страног капитала у ову грану привреде, вјерујући да тај посао може да финансира и организује сама. То се посебно односило на експлоатацију метала са широком примјеном у војној индустрији, међу које спада и олово. Кнез Милош се у фебруару 1837. обратио Хердеру с молбом да му преопручи саксонске стручњаке који би руководили пословима око отварања првих домаћих рудника гвожђа, олова и угља.⁶

Олово су сељаци – рудари у ограниченим количинама и прије Хердерова доласка копали у Подрињу. С намјером да избјегне посредничку трговину, држава је 1837. донијела уредбу о монополу на откуп овог метала. Ова уредба је остала на снази до 1845, када због недостатка новчаних средстава проузркованих порастом производње држава опет уводи слободну продају олова уз услов плаћања дажбине од 10 % на прометну вриједност. До појачаног интересовања државе за експлоатацију оловне руде посебно је долазило у вријеме ратова. Тако је, у јеку Кримског рата, у државној режији 1854. покренута експлоатација и прерада олова из старих тросквишта на Авали и Космају. Пројекат је био кратког даха, а до нове иницијативе за покретање експлоатације олова на подручју Космаја доћи ће опет пред избијања српско-турског рата, 1877. године.⁷ Добро обавијештени Феликс Каниц је у вези с тим забиљежио да је по налогу Министарства народне привреде рударски инжењер и професор на Великој школи, Љубомир Клерић, те године извршио испитивања тросквишта око села Бабе, Стојника и Губеревца. Клерићева истраживања су показала да, поред оловне код Губеревца, има и жељезне руде, те да само у околини Бабе има 427.000 кубних метара односно 10.500.000 метарских центи троскаве. На основу анализа узорака која су потом урађене у Београду и Пшибраму у Чешкој, процијењено је да ова рудишта садрже око 1,2 милиона метарских центи олова и 740 метарских центи сребра. Вриједност налазишта у први мах је процијењена на скоро 11 милиона динара за олово и 4.340.000 за сребро,⁸ при чему није узет у обзир садржај чистог олова и сребра у троскави. Када је доцније и то укалкулисано, вриједност се попела на 24.000.000 динара. У међувремену, почетком фебруара 1878, Министарство народне привреде је издало концесију на тросквишта у атару села Бабе познатом рударском предузетнику Јосифу Штајнлехнеру, да

⁶ М. Самарцић, нав. дј., 140.

⁷ Д. Милић, нав. дј., 35, 70, 103, 191.

⁸ Ф. Канитц, нав. дј., 344.

би већ средином августа била издата и друга концесија на име из-вијесног др Брила и Петра Јовановића из Београда. Њима је тада дод-јељено право да врше експлоатацију на ширем подручју космајског рударског базена уз услов да од сваке истопљене центе олова држави уплате износ од 25 пара. Повластице су, међутим, исте године пре-несене на аустријску фирму "Steinlechner, Freund & Ko" уз услов да годишње претапа најмање 200.000 метарских центи олова. Сходно томе, нови инвеститор је одмах након покретања радова 1878. подигао топионицу с једном пећи система Лаурион, да би до 1880. убацио још двије пећи истог типа. Међутим, услијед лоших техничких рјешења на пећима, пројекат се показао нерентабилним, те је убрзо пропао.⁹ Након овог неуспјеха врло мало је рађено на истраживању космајских тросквишта, а топионица за троскаву биће обновљена тек 1907. ангажовањем шведског капитала.¹⁰

Долазак шведског капитала у космајске руднике везан је за име београдског индустријалца Максе Антонијевића.¹¹ Њему је Министар-ство народне привреде 30. децембра 1905. издало, а потом 22. октобра 1906. и потврдило концесију на експлоатацију и прераду свих врста минерала на више локалитета у космајском рударском базену. Антони-јевић, који је уживао углед доброг познаваоца прилика у домаћој ин-дустрији, више пута до тада је иступао као претходница доласку стра-ног капитала у српске руднике. На том пољу, он је тијесно сарађивао са њемачким држављанином Леом Зензесом, који је од 1903. у Србији водио послове белгијског рударског друштва „Société anonyme des Mi-nes de cuivre de Maidan Pek“.¹² Након добијања концесије, њих двојица

⁹ Ф. Канитц, нав. дј., 344–345, Д. Милић, нав. дј., 161–162.

¹⁰ Д. Милић, нав. дј., 162. Посве је нејасно због чега је у каснијој анализи коле-гиница Милић занемарила ову чињеницу.

¹¹ Макса Антонијевић, поријеклом Ужичанин, по занимању је био кујунџија. Након доласка у Београд, 1867. купио је часовничарску радњу у данашњој Чика Љу-биној улици бр. 13. Године 1890. Антонијевић купује плац и кафану на углу Обили-ћевог венца и Кнез Михаилове улице. На истом мјесту ће његов син Милутин, углед-ни београдски златар, 1926. подићи прекрасно здање у чијем приземљу се до скоро налазио познати ресторан „Руски цар“. За Максу Антонијевића се зна да је био један од оснивача и чланова масонске ложе „Побратим“. О дјелатности ове ложе и улози Антонијевића у њеном стварању види више на URL: <http://www.mason.co.rs/index.-php/8-2013-12-08-12-16-14>.

¹² Д. Милић, нав. дј., 150.

су покушали да заинтересују њемачку фирму Rotschild из Франкфурта да уложи капитал у космајске руднике, али у томе нису успјели. У везу са шведским капиталом Антонијевић и Зензес ступају преко инжењера Емила Кнудсена, директора комплекса рудника бакарног пирита у области градића Сулитјелма у сјеверној Норвешкој. Кнудсен је у Србији од раније „био познат у вези са монтирањем специјалних пећи за прет-апање руда у Мајданпеку“.¹³ Из једног шведског извора сазнајемо да је приликом посјете Сулитјелми 1906. (не наводи се прецизан датум) Зензес упознао Кнудсена с могућностима које нуди Антонијевићева концесија.¹⁴ Са своје стране, Кнудсен се у октобру исте године у вези с тим обратио угледном шведском индустријалцу Нилсу Персону из Хелсинборја, већинском власнику акционарског друштва које је стајало иза експлоатације пирита у Сулитјелми.¹⁵ Персон, кога је био глас да је заинтересован „за све што се налази под земљом“, одмах је показао велико интересовање за Кнудсенов прједлог.

Из једног новинског чланка сазнајемо да је Кнудсен почетком 1907. боравио у Србији гдје је обишао концесионо подручје. Кнудсен је тада обавио разговор с министром Народне привреде Костом Стојановићем који му је обећао подршку и помоћ владе у наредном пословању.¹⁶ Након повратка у Скандинавију, Кнудсен је у облику промеморије свом послодавцу предочио детаљну калкулацију трошкова и могућности које би посао на експлоатацији и преради космајског олова и сребра у погледу добити могао да пружи. Рачунао је да би на годишњем нивоу било могуће

¹³ Исто, 385. Ради се, заправо, о специјалном моделу пећи за топљење руда које је овај Норвежанин патентирао у фебруару 1903. године. Из једног норвешког текста сазнајемо да је средином септембра 1904. једна делегација белгијског „Société anonyme“ из Мајданпека с директором Фромонтом на челу боравила у Сулитјелми гдје је на лицу мјеста студирала такозвани „Кнудсенов процес“ топљења бабра. Тада је постигнут договор да се три такве пећи монтирају у Мајданпеку. Тим поводом је из Сулитјелма у Мајданпек 1906. упућен монтер Един Кристијансен који ће у Србији остати пуне три године. О томе види Kjell Lund Olsen, *Kobbersmelting i Sulitjelma* (Топљење бабра у Сулитјелми) на URL: <http://www.sulisavisa.no>. О техничким особинама овог процеса види Emil Knudsen, *Nogle iakttagelser ved Pyritsmelting efter den saakaldte Knudsen-proces* (Неколика запажања у вези са топљењем пирита такозваним Кнудсеновим процесом), *Bergverksnyt* 1, nr.2, Kristiania 1908, 20–22; Исто, *Pyrite Smelting by the Knudsen Method as Practised at Sulitjelma, Norway*, *The Mineral Industry XVII*, New York 1909, p. 315–23.

¹⁴ Tekniska Museets arkiv, Carl Sahlins berghistoriska samling, CS - F3 – 521 A.8. На истом мјесту наилазимо на податак да се „Зензес касније оженио Кнудсеновом кћерком“.

¹⁵ О Нилсу Персону (1836–1916), почасном њемачком конзулу и познатом шведском индустријалцу с краја XIX и почетка XX вијека, види више у Karl Hjalmar Lundgren, *Konsul N. Persson*, Lund 1919.

¹⁶ Svenska Dagbladet, No 59, *Den svenska gruvdriften i Serbien*, петак, 1. март 1907.

претопити 40.000 тона троскаве, од чега би, уз претходно одбијање базних трошкова,¹⁷ само од олова годишња добит износила 358.000 франака.¹⁸ Сматрао је да би се из тоне олова могло извући 2.230 грама сребра, те да би чиста добит од продаје овог метала износила око 295.000 франака. Све у свему, укупна добит на годишњем нивоу према Кнудсеновој рачуници износила би 653.000 франака. Од тога је на крају одбио суму од 27.000 франака на име трошкова транспорта до Будимпеште, те 6.500 франака на име концесионе таксе која је износила 1 % на продајну суму. Сматрао је да би на поправку топионице и рудничких галерија требало уложити 166.000 франака. На крају је навео да је од стране владиних стручњака количина троскаве грубо прорачуната на милион тона, што је пак оцјенио као доњу границу.¹⁹

Након што је размотрио Кнудсенову промеморију, Персон је с неколико старих пословних сарадника 22. фебруара 1907. у Хелсинборју основано Акционарско Друштво „Космаи”. На оснивачкој скупштини је размотрен и усвојен статут којим је регулисана сврха, организација и финансирање Друштва. Сходно томе, основна сврха Друштва била је стицање економске добити од експлоатације и прераде руда на подручју одређеном у Антонијевићевој концесији. Одлучено је да се у посао уђе с минималним капиталом од 360.000 круна или 500.000 франака, док је као горња граница одређена сума од 1.080.000 круна односно 1.500.000 франака, расподјељених у акције од 3.600 круна односно 5.000 франака. Привремену управу Друштва до прве редовне сједнице чинило је шест чланова на челу са већинским акционаром, Нилсом Персоном. Поред Персона, који је посједовао 25 акција, у управу су тада ушли: трговац на велико Аугуст Силван, геодета Фабиан Реинг, књиговођа Карл Калмер, инжењер Карл Ингелсон и холандски почасни конзул Стуре Персон Хенинг, син Нилса Персона, сваки са по 15 акција. Том приликом је одлучено да у следећем сазиву у управу уђу Зенсес и Кнудсен. Пошто се радило о страним држављанима, Друштво је у том погледу било дужно да затражи краљеву сагласност, што је убрзо и учињено. На крају је одлучено да Нилс Персон и инжењер Ингелсон

¹⁷ У расходе су урачунати: дневнице радницима за дванаесточасовни радни дан с два сата паузе 2 франка, 35 франака за тону кокса, 3 франка за тону креча, транспорт троскаве до топионице 1 франак и трошкови топљења 12.25 франака по тони троскаве.

¹⁸ При томе је рачуната цијена од 15 пунди стерлинга по тони олова. Кнудсен је урадио и једну резервну варијанту у коју је укалкулисао најнижу тржишну цијену олова од 12 фунти стерлинга по тони. У том случају укупна годишња добит на олово износила би 430.000 франака.

¹⁹ Tekniska Museets arkiv, *Carl Sahlins berghistoriska samling*, CS - F3 – 521 A. 8.

изврше преузимање концесије од Антонијевића и да уједно предузму потребне кораке на регулисању имовинских односа.

Почетни капитал од 360.000 круна, расподјелен у 100 акција, до краја је био уплаћен почетком марта о чему је Друштво обавјестило Краљевски регистарски и патентни завод у Стокхолму. Послови око регистрације завршени су 14. марта.²⁰ Преузимање концесије извршено је почетком јуна након што је Министарство народне привреде 10. маја 1907. Антонијевићу потврдило раније додјелене повластице.²¹ Као надокнаду за концесију, Антонијевић, Зенсес и Кнудсен добили су 360.000 круна у акцијама.

Овако је изгледала једна акција

²⁰ Riksarkivet, Patent – och registreringsverket, Registreringshandlingar till AB upphörda 1897 – 196, E3A 917; Riksarkivet, Finansdepartementet 1907, 12, No 35 – 47, E1a 1885.

²¹ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v. 1452. Д. Милић, нав.дј., 384.

Почетком новембра 1907. Друштво је обавјестило Краљевски регистрациони и патентни завод да је извршило уплату 60 нових акција у вриједности од 216.000 круна, те да у догледно вријеме има намјеру да уплати још 40 акција у вриједности од 144.000 круна. У првом случају се радило о Зензесовим и Кнудсеновим, а у другом о Антонијевићевим акцијама. Најављена сума у потпуности је била уплаћена 11. фебруара 1908. године. С тим се укупни капитал Друштва попео на 720.000 круна.²²

Почетком септембра 1907, Друштво је у Србију упутило комисију која се састојала од угледног рударског стручњака Густафа Гранстрема, конзула Персона Хенинга и директора Вилхема Шутса. Њихов задатак је био да изврше детаљнија испитивања концесионог подручја и да изврше припреме за покретање експлоатације и прераде руде. Према извјештају који је у вези с тим радом поднесен на увид, рударски ареал од 38 км² простирао се у атарима села: Перцан, Бабе, Стојник, Ропчево, Лисовић, Манић и Губеревац. Жељезничка станица Раља, на пружном правцу Београд–Ниш, била је удаљена 8 км од главних тросквишта која су се налазила 6 км западно од села Бабе. Пробе су узете са 150 наслага. Концентрација олова у троскви кретала се од 3,7 до 14, 5%. Приликом три велике анализе утврђена је средња вриједност олова на 7, 37 % и 276 гр сребра у тони троскаве што је одговарало 37 гр сребра из 100 кг прерађаног олова. С друге стране, анализа дубинских наслага олова показала је да је оно веома богато сребром. Трошкови око подизање топионице и модернизације рудника процјењени су на 500.000 франака. Све у свему, комисија је сматрала да ће чиста добит на годишњем нивоу након одбијања свих трошкова износити око 1.600.000 франака.²³ Разлика у односу на Кнудсенов прорачун једним

²² Ово је уједно била највећи капитал којим је Друштво икада располагало. С друге стране, констелација акција унутар Друштва више пута је мјењана тако да непосредно прије избијања рата 1914. имамо следећу ситуацију: Густав Торнерјелм 4 акције, општина Хелсинборј 6 акција, Алма Калмер 3 акције, Карл Ингелсон 12 акција, Нилс Персон 25 акција, АД Сулитјелма 50 акција, Макса Антонијевић 40 акција, Лео Зензес 30 акција и Емил Кнудсен 30 акција. Један од узрока овим промјенама била је смрт старих акционара. Примјетно је да је највећи дио старих акција откупљиван од стране АД Сулитјелма. Riksarkivet, Patent – och registreringsverket, Registreringshandlingar till АВ upphörda 1897 – 196, ЕЗА 917.

²³ Tekniska Museets arkiv, Carl Sahlins berghistoriska samling, CS - F3 – 521 A. 8. Овај извор се темељи на подацима које је инжењер Гранстрем уступио свом пријатељу, директору Карлу Салину, након што је 22. новембра 1923. у удружењу рударских ветерана „Sankt Örgjens Gille“ у Стокхолму одржао предавање на тему „О једном шведско-њемачком предузећу за прераду олова из старих римских рудника у Србији“. С друге стране, у приватном Гранстремовом архиву пронашли смо концепт једног писма у коме се непосредно након повратка из Србије, 15. октобра 1907, обратио

дјелом се темељила на чињеници да је цијена олова на међународном тржишту у међувремену порасла.²⁴

Приликом радова на испитивању рудишта Швеђани су пронашли 33 примјерака римског рударског новца из периода Царства и више оловних посуда разне величине које су коришћене за испирање и пренос метала. Новац је поклоњен „Класичном археолошком семинару“ Универзитета у Упсали, а посуде музеју у Хелсинборју. У једној шведској докторској дисертацији из 1937. извршен је детаљан опис ове нумизматичке збирке.²⁵

Радови на експлоатацији и топљењу олова отпочели су у децембру 1907. године. На оправку рудника, подизање нове топионице и инфраструктурних објеката, уложено је 700.000 франака.²⁶ Првобитна намјера је била да се крене с претапањем старих наслага троскаве, па да се након тога настави с дубинском експлоатацијом. До краја 1908. претопљено је 42.245 тона троскаве са чиме су у потпуности била испуњена производна, али не и финансијска очекивања. Проблем је био у томе што је из троскаве у просјеку извлачено од 2,44 до 6,27 % олова. Други превид је направљен у погледу цијене кокса за који је умјесто предвиђених 35, плаћано 55 франака по тони. Све у свему, у првој години рада добијено је 1.472 тоне чистог олова и 488 кг сребра. Нешто мањим темпом производња је настављена и у идућој години.²⁷

И у наредном периоду топљење је нередовно вршено, да би, услед недостатка радне снаге проузрокованог избијањем рата с Турском у јесен 1912, било потпуно обустављено. Ова станка је искоришћена да се приступи радовима на детаљном испитивању концесионог подручја. Том приликом су извршена дубинска испитивања тросквишта тако што

Феликсу Хофману, дугогодишњем управнику рудника Мајданпек и рудника злата „Света Варвара“ у Кучајни, да га упуту на стручну историјску литературу о експлоатацији космајског олова у периоду римске управе, што је овај у писму од 7. априла 1908. и учинио. Kungliga Biblioteket, Gustaf Abraham Granströms arkiv, ACC165_78, ämnesordnade handlingar, serie 1, v.13.

²⁴ Према једном новинском чланку цијена олова на међународном тржишту 1907. износила је 20 , а 1906. 17 фунти стерлинга по тони. Политика, бр. 1304, *Продукција олова*, уторак, 4. септембар 1907. године.

²⁵ Ulf Täckholm, Studien über den bergband er Römischen Keisarzeit, Uppsala 1937, 173.

²⁶ Ако је вјеровати оцјени једног шведског рударског инжењера, који је за рачун једног другог шведског друштва 1907. вршио испитивање рудних потенцијала Србије, ова топионица је била највећа те врсте на свијету. Tekniska Museets arkiv, Bror Ortons enskilda arkiv, Ö1 2.1.

²⁷ Tekniska Museets arkiv, Carl Sahlins berghistoriska samling, CS - F3 – 521 A. 8. Упореди са Д. Милић, нав.дј., 385.

је на сваком од њих бушен вертикалн шахт од врха до дна. На већим тросквиштима бушено је и до седам таквих пробоја. Све у свему, пробе су на крају узете са 148 мјеста. Испитивања су и овог пута показала да се у тони троскаве у просјеку налази 7,60% олова и 54 грама сребра. Тада је урађена и детаљна карта цијелог концесионог подручја. На ове радове је утрошило око 8.000 круна.²⁸ На основу добијених података, управа Друштва је у мају 1913. донијела одлуку да обнови производњу чим политичке прилике у земљи то буду дозволиле. С тим у вези одлучено је да се дотадашњи губитак од 342.289 круна отпише, те да се на име амортизационих трошкова расходује још 90.000 круна. Тиме је укупни капитал Друштва смањен на 288.000 круна. У циљу побољшања своје финансијске подлоге, Друштво је одлучило да прибјегне емитовању такозваних *префаранс* акција којима је новим акционарима давана предност у погледу расподјеле добити и већа сигурност у случају стечајног поступка.²⁹ Овај корак није, међутим, довео до жељеног циља, али то није обесхрабрило Друштво које је наставило да улаже у космајске руднике. Из једне промеморије коју је у марту 1918. управа Друштва упутила шведском Министарству иностраних дјела сазнајемо да је до окупације Србије 1915. у космајске руднике уложен капитал од 1.241.739 круне. Поред топионице и лабораторије за испитивање руда, у склопу рудника подигнуто је било читаво мање насеље, кантина, управна зграда, два магацина, штала и гаража за локомобил те резервоар за воду и нафту. Комплекс је био елентрифициран а имао је и властиту телефонску линију. У близини жељезничке станице у Раљи налазио се још један магацин.³⁰ Све то указује да су Швеђани дугорочно планирали свој посао у Србији. У томе их је, међутим, омело избијање Првог свјетског рата и окупација Србије у јесен 1915. године.

Непосредно након окупације, аустријске војне власти су почетком децембра отпочеле припремне радове за покретање производње у космајским рудницама. Реагујући на то, Друштво је у циљу заштите својих економских интереса крајем децембра отпочело преговоре с Министарством рада у Бечу. У име Друштва преговоре је водио Емил Кнудсен који се још од 1909. налазио на позицији директора рударске

²⁸ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v. 1452.

²⁹ Riksarkivet, Patent-och registreringsverket, Registreringshandlingar till AB upphörda 1897–196, E3A 917.

³⁰ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v. 1452.

фирме „Mitteberg Kupfer A/G” из Салзбурга.³¹ Преговори су се отегли до фебруара 1918, када је, услијед немогућности изналажења компромиса, донесена одлука да се ангажује арбитража једне независне државе. Избор је пао на Швајцарску, односно њеног председника, Феликса Калондера. Тако је, након окончања рата, у марту 1920. донесена арбитражна одлука да се Космају на име одштете исплати сума од 14.800.000 аустријских круна с ретроактивном каматом од 5% на период од 1. јанура 1917. године. Према подацима којима је Друштво располагало, аустријске окупационе власти су у периоду од маја 1916, када је почела експлоатација, до краја окупације, извезле или на лицу мјеста претопиле 227.726 тона троскаве.³² Арбитражом није, међутим, била обухваћена штета које су аустријске војне власти проузроковале неконтролисаним сјечом шуме унутар концесионог подручја, те пљачком и уништавањем рударских постројења и објеката приликом свог повлачења из Србије. С тим у вези Друштво је у септембру 1920. од аустријске стране затражило исплату додатне надокнаде у висини од 4.385.900 франака у злату. То је вратило ствари опет на почетак. Спор се потом отегао до почетка јануара 1927, када је уз свестрано залагање шведског Министарства спољних послова постигнут договор према коме је Друштву исплаћена сума од 155.631 долара. Радило се о заосталом новцу из једног депозита с којим је шведско Министарство спољних послова располагало у вези са заступањем аустроугарских интереса у САД током рата.³³ У међувремену, Друштво је у децембру 1920. стављено под стечај. Формално-правно је угашено 23. јуна 1932. године.³⁴ Производња у космајским рудницима након 1918. није покретана.

³¹ О Кнудсену види у Per Munthe – Kaas Sandvik, *En Norsk bergingeniør – Julius Emil Knudsen (1856–1944)* (Један норвешки рударски инжињер – Јулиус Емил Кнудсен 1865–1944), Jernkontorets Bergshistoriska utskott H 47, Stockholm 1990, 57 – 69.

³² Овај податак се у потпуности подудара с податком до кога је дошла историчарка Милић, нав. дј., 465.

³³ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v.1452.

³⁴ Riksarkivet, Patent-och registreringsverket, Registreringshandlingar till AB upphörda 1897 – 196, E3A 917.

M.Sc. Dušan Topalović
Pedagogical Institute Stockholm, Sweden

SWEDISH CAPITAL IN MINING OF THE KINGDOM OF SERBIA:
JOINT STOCK COMPANY „KOSMAI” FROM HELSINGBORG

Summary

The paper discussed the business activities of the Swedish joint stock company *Kosmai* from Helsingborg in Kosmaj mines of lead and silver from its founding in 1907. till the occupation of Serbia in World War I at the end of 1915. The company in 1907. purchased this concession for the sum of 360.000 kroner in shares, from well known Serbian industrialist Maksa Antonijević. He was repeatedly awarded with this concession by the Ministry of National Economy of the Kingdom of Serbia. Company had a capital of 720.000 kronor partitioned into 200 shares of which the value is reached 3.600 kronor. A key role in the founding of the Company had famous Swedish industrialist Nils Person, who was the owner of the copper pyrite mine in the city Sulitjelma in Northern Norway. Launch of production and smelting of lead began in December 1907, but work did not meet financial expectations they had before entered the job. After the outbreak of the Balkan Wars of 1912–1913, production is fully terminated due to lack of manpower. Period of suspension of the production, Company was used to complete research works of concession area, which started in 1907, with the intention to rebuild production after the war. However, the outbreak of the First World War, thwart these plans. After the occupation of Serbia, in December 1915, the Austrian occupation authorities have launched the production of lead in the concession area.

During the war The Company has seemed more unsuccessful attempts to make a deal with the Austrian Ministry of War in Vienna about the compensation of their economic interests.

After the war the question of compensation is resolved in March 1920. by arbitration President of the Swiss Confederation Felix Calonder. Nevertheless, the Austrians have sought to avoid the completion of their obligations and the dispute dragged until 1927. After the war the Company has not initiated production in Kosmaj mines. The activity of the Company is terminated in June 1932.